

KELEMEN ERZSÉBET

Az irodalom szerepe napjainkban a magyar nemzeti identitás formálásában és erősítésében

ELHANGZOTT AZ 50. TOKAJI ÍRÓTÁBORBAN
2022. AUGUSZTUS 23-ÁN.

Számtalan fórumon elhangzott már a kérdés, hogy közélet és irodalom mennyire kapcsolható össze, egyáltalán (kölcsonvéve a fogalmat egy helyszíni tudósításból) „közéletizhet-e” az irodalom? Különösen a rendszerváltás után – a 40 év kommunista diktatúrájának árnyékában – többször megfogalmazódott a kritika és a felszólítás, hogy az írók, az írószervezetek mondjanak le a társadalom átalakításának igényéről és ne politizáljanak. Sőt egyesek még a kultúrpolitika létjogosultságát is megkérdőjelezték. Manapság pedig még hangosabb ez a szólam. Nyilván közélet és költő, közélet és irodalom kapcsolata korról korra más megítélés alá esik, olyannyira, hogy sokszor már-már választani kényszerülünk közélet vagy költészet között, és – ahogy Markó Béla is írja – szinte újabb kori líránk „finnyásságának”, vagy „minden rendű, rangú közszereplők által ránk erőltetett” elképzelésnek tudható be az a tézis, hogy mindennel foglalkozhat a poéta, csak éppen a politikával nem.¹

Illyés Gyulának a kétkerekű római szekérről szóló híres hasonlata jut az eszembe, és L. Simon Lászlónak erre a gondolatra épülő *A római szekér* című politikai-közéleti esszékötete, miszerint a társadalom működését a kétkerekű római szekérhez lehet hasonlítani: „két kereke van a közösség haladásának is. Az egyik [...] a politikának nevezett közélet, a másik a szellemi élet.” S Illyés figyelmeztette a hallgatóságát arra, hogy ha a két kerék közül valamelyik kihagy, akkor baj származik belőle, mert az egyik átveszi a másikat: „Azaz vagy a politika beszél úgy, mintha ő tudná jobban, mi az irodalom; vagy a szellemi élet úgy, mintha jobban tudná a politikát.” Az egyensúly tehát fontos.

A kultúra és identitáspolitika, irodalom és kultúrpolitika összetartozását, egymásrautaltságát megkérdőjelező polémiát akár ezzel az Illyés Gyula-hasonlattal rövidre is zárhatnánk, viszont tudjuk, hogy mindez nem győzné meg a kétkedőket. Lehet, hogy még az sem lenne hatásos, ha felvázolnánk a magyar irodalom közéleti szerepét, küldetését, a nemzetféltő, nemzeti sorskérdésekkel szembesülő magatartás irodalmi jelenlétét, a haza és a kereszténység fogalmát a verseikben elsőként összekapcsoló Janus Pannoniustól és Balassi Bálinttól kezdve, Zrínyi Miklóson át, akinek életműve Bitskey István szerint „a kora újkori nemzeti önismeretnek és identitástu-

datnak legmélyebb forrása”²², és egészen a „nemzet legmélyebb szándékait megszólaltató”²³ nemzeti imádságainkig is elmehetnénk. De megemlíthetjük Katona József *Bánk bánját*, Petőfi váteszszerepét, nemzeti identitáserősítő tájleíró és forradalmi költeményeit, Arany János balladáit, „az organikus nemzeti kultúra és történelmi tudat megteremtésére”²⁴ törekvő alkotói tevékenységét, Ady művészetét, Babits Jónását, a népi írók szerepét, Németh László „minőségi forradalmát”, a közösségi, nemzeti és európai identitást erősítő Nagy László-i bartóki modellt és ennek hatástörténetét, vagy ismét kiemelhetjük Illyés Gyulát, aki (Csoóri Sándor szerint) az alkotói küldetése során „korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét”.²⁵ S természetesen korszakalkotó erejük voltak Nagy Gáspár rendszerváltó versei is. S itt nemcsak a sokat idézett *Öröknyár: elmúltam 9 éves* és a *Fiú naplójából* soraira gondolok, hanem a kevésbé emlegetett, pedig ugyanolyan súlyú és erejű *Renegésem* című költeményére is, amelynek két jelentős év határozza meg a tematikus szerkezetét: az 1956-os forradalom és szabadságharc esztendeje, valamint az 1989-es rendszerváltás éve – a versben mindkét nagy történelmi eseményt földrengésként és jóslat előzi meg. A pusztulás vízió evokálása végig jelen van a műben: a földrengés a végítélet jele, amely egy új ég és új föld teremtését is jelzi, egy mennybéli állapotot, az üdvösség elérését.

A felsorolt alkotók politikai-közéleti költészete és prózája vitathatatlan. S a lista korántsem teljes. Ki kell emelnünk még Kányádi Sándort, Szabó Dezsőt, Szilágyi Istvánt, és szólhatunk akár az avantgárd művészek tiltakozásáról, nemzetvédő, nemzetmentő szerepéről is: a párizsi Magyar Műhelynek a rezsim által elnémított írókat-költőket felkaroló tevékenységéről, Papp Tibor önéletrajzi regényeiről (*Egy kisleány háborús mozaikja*, 2003; *Olivér könyve*, 2004; *Innen el*, 2012), vagy a vizuális költeményeiről, azokról az alkotásairól, amelyekkel az irodalom marginális területére száműzött és méltatlanul elfeledett alkotókat (így például a prózavers első magyar képviselőjét, Vajda Pétert, valamint Ujvári Erzsit, Reiter Róbertet és társait) kívánta az irodalmi kánonba visszaemelni. Sőt, ezt a missziós tevékenységet a Tokaji Íróklubban is betöltötte. Avantgárd jelként és nyitottan Papp Tibor mindig jelen volt közöttünk, és ahogy az *Avantgárd szemmel* című kötetsorozatával, tanulmányaival a kortárs irodalomkritika hiányosságait igyekezett pótolni (ahogy Szkárosi Endre professzor is tette az elméleti írásaival), Tibor ugyanilyen lelkiülettel egészítette ki hozzászólásaival, előadásaival a tokaji programok irodalmi tematikáit.

Megemlíthetjük még Attalai Gábor (1934–2011) *Negatív csillag* című land art munkáját is. Ebben az akcióművészetében a kommunista diktatúra otágú szimbólumát egy 80 m² alapterületen Attalai a hóból ásta, söpörte ki a Duna-parti lépcsőkön, az Erzsébet-hídnál 1971 januárjában. A hatalmas méretű csillag Pestről is jól látszott, és az emlékmű csupán addig élt, ameddig el nem olvadt a hó. Fehér Dávid írta a műről: „a kommunista diktatúra ironikus pszeudó-momentuma, egy még fennálló rendszer tranzitorikus anti-emlékműve”²⁶ volt ez az alkotás. De Ladik Katalin (1942–) az *Újvidék leúsztatása a Dunán* című 1973-as akciója is politikai üzenet hordozója: a művész a várost ábrázoló képeslapokat dobált a folyóba. Szombathy Bálint millen-

niumi képei, mnemotikus szimbólumai pedig görbe tükröt tartanak elénk, olyat, „amely túloz és karikíroz, de éppen túlzásai, elnagyolásai révén segít bennünket ahhoz, hogy [...] a torzításra hajlamos emlékezetünkéből kibontsuk az igazi képeket”, a kollektív tudattalan mélyrétegeiből felidézzi az elfojtott emlékeket – írja róla L. Simon László a *Hidak a Dunán* című esszékötetében.⁷ Szombathy a műveivel ugyanis rámutat a történelemhamisításra, a kommunizmus ideológiai abszurditására, ami a jelent és a jövőt is teljesen élethetlenné tette. L. Simon László Szombathynál a híd-építő, kulturaközvetítő szerepet emeli ki, miként G. Komoróczy Emőke is írja róla: „Ez a rendkívüli művész-gondolkodó immár évtizedek óta »kutatja« (avantgárd művek sorában keresi a választ), hogy a Kárpát-medencében mit is jelent a »haza« fogalma, »miként oltják ki egymást« a magyarok – szerbek – horvátok – szlovákok – románok »igazságai«?!”⁸

A *Hidak a Dunán* című figyelemre méltó esszégyűjtemény mellett L. Simon László *Szubjektív ikonosztáz* című kötete is olyan műveket prezentál, amelyeknek a „kifinomult esztétikai igényességű”⁹ feltárásával, értékközpontú interpretátor tolmácsolásával közelebb viszik a befogadót, a szemlélő-olvasót a hiteles művészet és a hiteles élet világához. L. Simon László műelemzései ugyanis visszairják az életünkbe az elvesztett szakralitást, a mesét, az éneket, az identitásunkat erősítő közös élményanyagot. Ez a confessio az élet vallomását (confessio vitae) is jelenti. S ezek a reflexiók sosem öncélúak. A személyes emlékei is mindig társadalmi-politikai, erkölcsi mondanivalót hordoznak, és ez minden esszékötetében megfigyelhető.

Visszont tudjuk – visszatérve az alapproblémához –, hogy napjainkban mindez nem győzné meg a kételkedőket, akik az irodalmat a közélettől mereven szétválasztják, vagy legalábbis elhatárolni igyekeznek. Talán azért sem, mert a liberális, utilitarista és piacvezérelt kulturális közegünkben, a globalizálódó világunkban az irodalom közösségformáló szerepe, egyáltalán az értéket képviselő ereje leértékelődött, és az írónak, költőnek társadalomformáló, közéletre ható küldetésfelruházása szinte teljesen megszűnt. Esterházy Péter is azt állította – amit többen a kommunista diktatúra összeomlása utáni évtizedek tételmondataként is aposztrófáltak –, hogy „az irodalomnak nincs oka, célja”. Pedig tudjuk, hogy van: Görömbei András, napjainkban pedig Alexa Károly, Bertha Zoltán, Cs. Varga István, Kődöböz Gábor, Márkus Béla, Szakolczay Lajos, valamint esszéiben az író-költő L. Simon László is gyakran utal arra, hogy az irodalom célja az európai vagy világirodalmi erejű és értékű művek megalkotása, valamint a nemzeti karakter megőrzése, a keresztény értékek megtartása.

Az első lakiteleki találkozó 30. évfordulóján, 2009-ben a tanácskozáson elnöklő Bertha Zoltán a rendszerváltást megelőző 1987-es találkozóra emlékezve szintén azt a paradox állapotot jelzi, hogy amilyen „váratlanul hamar elkövetkezett az óhajtott rendszerváltozás,” olyan hamar roncsolták szét a reményeinket az óriási csalódások, és „az akkori pesszimizmus csupa optimizmusnak, merő bizakodásnak tűnhetik föl ma már a napjainkban is a nemzetünket fenyegető, kétségbeejtő veszélyek árnyékában.”¹⁰ A többi visszaemlékezés is azt a tényt erősítette meg, hogy három évtized

múlva – a szabadelvű gondolkodás, a liberalizmus hatására – a nemzettudat sokkal gyengébb, erőtlenebb lett. Ezt a negatív folyamatot jelzi a lakiteleki találkozó 30. évfordulójának időszakában napvilágot látott – a már említett – L. Simon László-kötet is, *A római szekér*, amely a korábbi *Versenyhátrány* című kötetnek a második Gyurcsány-kormányról szóló kritikai elemzőmunkáját folytatja: azaz a Gyurcsány-kormány második évétől kezdve egészen a Gyurcsány–Bajnai-kormány négy esztendejéig követi nyomon a kulturális politikát. *A római szekér* című L. Simon-kötetről Oláh János egy – még kiadatlan – kéziratában így ír: „Több mint húsz ínséges évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a közéleti szereplés közelébe jutott értelmiségiek közül valaki az internacionalista, a magát liberálisnak feltüntető, a globalizmus áruhájába bújtt anglo-amerikai sovinizmust kiszolgáló hatalomgyakorlók cinikus gyakorlatával és elméleti nihilizmusával szemben a nemzeti kultúra védelmében kialakítandó kultúrpolitikai szempontrendszer kidolgozására kísérletet tegyen.”¹¹ S ezt L. Simon László tette meg.

A nemzeti kultúra védelme tehát az identitás védelme is, hiszen az azonosságtudat felépítésében döntő szerepe van a nemzeti kultúra által kínált mintáknak. Ha a minták közvetítése, az értékek átadása hiányos, vagy nem történik meg, ha az individuum tapasztalata negatív, akkor a személy identitásválságba kerülhet, amit akár identitásvesztés vagy identitásváltás is követhet. A nemzeti kultúra fenntartásához, az identitás megőrzéséhez pedig intézmények (család, iskola, egyház, folklór-csoport, médium stb.) kellene – jelzi mindezt L. Simon László a kötetében.

A 30. lakiteleki találkozó, valamint *A római szekér* című L. Simon-kötet megjelenése óta az új évezred húszas éveiben pedig azt tapasztaljuk, hogy a világ morális fellazulása után a nemzeti és közösségi identitásunk, a megmaradásunk záloga még inkább veszélybe került: Európa-szerte meggyengült a nemzetállamok szerepe, az európai ember vallási és családi identitása, a nemzethez, a közösséghez való tartozása, mert a liberális, vagy neoliberais társadalmak részéről pontosan ezeken a pontokon éri az embert a támadás – jelzi mindezt Osztie Zoltán is.

Illyés Gyula vallja: „Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója – nélkül nincs nemzet.”¹² Azaz a nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezői a nemzeti tudat és a nemzeti önismeret. Hiszen – ahogy Görömbei András írja –, „Ha a nemzet elveszti önazonosságának alapelemeit, nyelvét, történelmi tudatát, kultúráját, akkor megszűnik létezni.”¹³

Az irodalmi egyensúlyteremtés, valamint a mindennapokban az önazonosság erősítése, megőrzése ezért különösen fontos. L. Simon László szerint állandó, permanens feladat. Morális kötelezettség és kötelesség. Az író L. Simon a *Széchenyi – Klebelsberg – Magyary* című írásában Széchenyit is idézi, aki szerint a megmaradás záloga az önazonosság: a kultúra és a nyelv megőrzése, valamint tovább örökítése. Ahogy Klebelsberg is jelezte: semmit sem érnek „a nagy tervek, a távlatos célok, a szárnyaló fantázia, ha mindeközben nem figyelünk az identitásunkra.”

Így kapcsolódik tehát össze az irodalom és nemzeti identitás kérdése. Kétségtelen, korunkban divatos kifejezéssé vált az identitás szó. Szinte számtalan, egymáshoz leg-

feljebb csak érintőlegesen közelítő jelentésű identitásfogalom jelenik meg és vetélkedik egymással. S bár az eredeti értelmétől és céljától megfosztva sokszor csak jól hangzó terminusként és eszközként jelenik meg a közbeszédben, valamint a politikai és szakmai fórumokon, mindezzel az identitásbeszédnek, az identitás-jelentésnek válságát is elmélyítve, viszont ezzel szemben megfigyelhető az a szóhasználati attitűd is, ami a személyes és társadalmi önazonosság megteremtésének diskurzusára törekszik.

Az identitás alakulása, formálódása egy egész életen át tartó folyamat, és alapvető funkciója az, hogy az egyént elhelyezze létének társadalmi terében. Erik H. Erikson (1902–1994) szerint is a személyes identitás nem más, mint „az individuum alkalmazkodása a társadalom normáihoz, értékeihez, szerep- és státuszkinálatához”,¹⁴ és ezek szellemi elsajátítása biztosítja az én-azonosságot. Bátran kiindulhatunk tehát abból, hogy az individuumok önképe a társadalmi környezethez viszonyulva alakul ki. Ehhez a hiteles és teljes önazonosághoz pedig elengedhetetlenül szükséges a közösségi és nemzeti identitás formálása és erősítése az irodalom által is.

Nevezetesen: „[...] vannak alkotók, akik nemcsak műveik magas színvonala miatt népszerűek, de tiszteletet parancsol erkölcsi szilárdságuk, kikezdetlenül következetes meggyőződésük is”¹⁵ – így méltatták a Vigilia szerkesztő-munkatársai Kalász Mártont (1934–2021), aki a szűkebb és tágabb hazát az emberi azonosságunk biztosítékának, köldökzsinórnak tartotta. Akárcsak Takács Imre (1926–2000), aki a Fejér megyei házacról úgy ír, mint Noé bárkájáról: az otthonok a menekülés és a megváltás ígértét hordozzák. Oláh János (1942–2016) pedig a novelláiban a teljes nemzet sorsát jeleníti meg: feltárja előttünk a nemzet tragédiáját, a kommunista diktatúrát, amely arra törekedett, hogy a magyarságot az identitásától megfosssa, valamint bemutatja a kulákküldözéseket, a koholt pereket, a magyar Gulág képeit és a rendszerváltás után itt maradt árnyképeket. Lezsák Sándornak (1949–) a trianoni trauma által elszakított magyarság léthelyzetét bemutató *Nagypapa a bőröndben* című drámájában a főhős és utódai identitástudata, erkölcsi tartása példaértékű. Az unoka feladata is az, hogy „a falu, ahol ősei éltek, megerősödjön”. Játékos patetikus-ironikus formában is megjelenhet az identitáskérdés: gondolhatunk itt akár Kovács András Ferenc (1959–) *Saltus Hungaricus*ára is. De Lezsák Sándor drámája is hordoz ilyen játékos-humoros elemeket.

A közéletre való hatást, a nemzeti, sőt keresztény identitás erősítését fontosnak tartja Czako Gábor (1942–) is (gondoljunk csak az esszéire, beavatás-sorozatára, faluregényeire, anekdotáira), és ugyanilyen meghatározó jegyként van jelen – számos kortárs alkotó mellett – Pósa Zoltánnál (1948–) is: műveinek tematikus szervező-eleme ugyanis a hit és a magyarság sorskérdései, de ott vannak az írásaiban a társadalmi-politikai kérdések is, és fontos számára a szűkebb régió, írói alkotóterének szimbóluma, Balatonföldvár és szülőhelye, gyermek- és ifjúkorának városa, Debrecen.

Péntek Imre (1942–) írja: „Az individuum beleszületik valahova, egy család, egy hagyomány, egy tájegység keretébe, amihez kötődése (köldökzsinórja) élete végéig elkíséri.”¹⁶ Mindez nemcsak az én-identitás önkép fogalmának kialakulását jelenti, de a kollektív és nemzeti identitás alapját is, az én-struktúra betagozódását a közös-

ségbe. L. Simon László vallja: „Az én megyémet, amivel egy életre eljegyeztem magam, kerüljek bárhova is, legyen bármi vele, alakíthatják, szabhatják, régiósíthatják, lekerülhet a térképről, nekem ez marad a szűkebb szülőhazám” (*Körbejárni a hazát*).

L. Simon László (1972–) esszékötetei tehát empirikusan is közel visznek minket a témához. Az esszéinek egyik kulcsszava ugyanis az identitás: fő pillérje a műveknek. Szerinte az önazonosságunk „adja az erőnket, a tartásunkat, s a [z adott] megyéhez, a szülőföldhöz való ragaszkodásunk is az azonosságtudatunk elválaszthatatlan” része. A haza szűkebb tartománya már születésünkkor jelet rajzol homlokunkra, s a nemzethez való tartozás révén fokozatosan belénk ivódik.

„[...] tőlünk évtizedeken keresztül még az emlékezés jogát is el akarták venni” – mondja a pákozdi doni-emlékkápolnánál tartott megemlékezésen (*Az emlékezés emlékműve*). A kulturális emlékezetnek, a trauma-elbeszéléseknek nemcsak a társadalmi nyilvánosság fórumain való megjelenítést tették lehetetlenné, de más narratív mediatizációját is, s mindenféle nyelvi és performatív beszédaktus reprezentációját. Pedig az individuum és/vagy közösség múltja identitásképző emlékezeti esszenciával bír azok számára, akiknek már nincs közvetlen élményük, tapasztalatuk erről.

Aki „hű marad a földhöz, az maradandó”, annak tartalma van, viszont aki elidegenedik attól, aki eltávolodik a történelmi meghatározottságtól, az gyökértelessé válik, az „elveszíti az összefüggést lényének sötét, anyai, földszerű ősozával”¹⁷ – írja Carl Gustav Jung a *Föld és lélek* című esszéjében.

A gyökerek, a földrajzi táj, a környezet mint örökség meghatározzák az eredetünket, a jelenünket és a jövőnket. Az önazonosság feltételei. Aki elszakítja, akiben nincs meg a gyökérhűség, az a lététől fosztja meg önmagát. Ahogy a föld lírai metaforáját és metafizikáját tárgyalva Bertha Zoltán is utal rá: „A föld megtart és elenged. A föld odaköt és elküld, átölel, vagy szárnyakra bocsát, átszellemített erőt ad, s majd visszahív. Kitérül, mint a mag, és betakar, mint a hó.”¹⁸ Ezt az identitáserőt emeli ki a *Polgári kultúrpolitika. Eredmények és dilemmák* című L. Simon-kötet előszavában Orbán Viktor miniszterelnök is, amikor így ír: L. Simon László „egy pillanatra sem válik hűtlenné hátországához, Fejér megyei gyökereihez. Hiszen aki valóban a hazáért akar tenni, aki a Klebelsberg és más nagyjaink által kijelölt utat akarja járni, annak nemcsak azt kell tudnia, hogy hová tart, hanem azt sem szabad elfelejtenie, hogy honnan érkezett.” És ezt egyikőnknek sem szabad elfelejtenie.

Bertha Zoltánt idézem ismét, a *Nemzet a csillagokban* című esszéjében írja: „a megmaradás záloga a helyállás; mindig és mindenütt, a szellem jelzőfényeitől vezérelve.”

A világunkban [...] a múzeumoknak, az intézményi közösségi tereknek olyan konkurenciái jelentek meg – jelzi L. Simon László –, amelyek „a potenciális közönséget a valóságos kulturális terekből a virtuálisakba csábítják át”, ezért a jövő nemzedékének minél többet át kell adnunk az identitást meghatározó hagyományainkból, műveltségünkéből, magyarságtudatból.

„Történeteiben él a nemzet – vallotta L. Simon László a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói pozíciójába való beiktató ünnepségen a beszédében –, s ha elfelejtjük

őseink történeteit, teremtés- és eredetmítoszait, világmagyarázatait, akkor nem leszünk ugyanazon nemzet tagjai, amelyhez valaha ők tartoztak. Hiába létezik az a nyelv, amit a genetikai értelemben vett őseink és elődeink beszéltek, ha az a kultúra elvész, amit a közös nyelvvél írtak le, s adtak tovább. Az azonos nyelvet beszélők akkor válnak nemzetté, ha közös hagyománnyal is rendelkeznek. [...] a magyarság már sok-sok évszázaddal a nemzetfogalom kialakulása előtt szellemi és lelki identitás-keretet jelentett elődeinknek.” L. Simon László Kodály Zoltánt idézi: „Kultúrát nem lehet örökölni. Az elődök kultúrája egykettőre elpárolog, ha minden nemzedék újra meg újra meg nem szerzi magának. Csak az a miénk igazán, amiért megdolgoztunk, esetleg megszenvedtünk.”

Ezt a kultúrát örökíti tovább a Tokaji Írótábor – és amit Bertha Zoltán jelzett „az ország spirituális felemelkedésének útját” jelentő lakiteleki találkozók küldetéséről –, ezt a szerepet töltötte és tölti be az Írótábor immár ötven éve: ami nem más, mint hogy képessé és készségesé tett és tesz minket arra, hogy „örizhessük, erősíthessük, gazdagíthassuk a magunk őseredeti nyelvi-kulturális sajátosságait, elorozhatatlan jellegzetességeit, közösségi identitásunk minden elemét [...] országhatárainkon belül és kívül is.” Mindezt pedig az irodalom és a közélet segítségével.

Hiszen a politika nem más, mint okos fáradozás a közjó érdekében. A közjó pedig azoknak a feltételeknek a biztosítását is jelenti, amelyek lehetővé teszik a személy legteljesebb kibontakozását, akár a művészet segítségével, az irodalom által is.

JEGYZETEK

- 1 MARKÓ Béla, *Közélet, költészet avagy: régi költők dicsérete. A tizenkét legszebb magyar vers – számvetés* címmel Koltón-Nagybányán 2013. szeptember 27-29-én megrendezett konferencián elhangzott előadás. Lásd Bárka 2014/1. (<http://barkaonline.hu/kritika/3959-koezelet-koelteszet>).
- 2 BITSKEY István, *Virtus és poézis. Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben = Nemzet, identitás, irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter – GÖNCZY Mónika, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005, 62.
- 3 GÖRÖMBEI András, *Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában = Irodalom, nemzet, identitás*, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, szerk. JANKOVICS József – NYERGES Judit, Budapest, 2010, <https://mek.oszk.hu/08100/08170/html/#2>
- 4 *Uo.*
- 5 CSOÓRI Sándor, *Illyés Gyula köszöntése = Uő, Tenger és diólevél*, Püski Kiadó, Budapest, 1994, I., 395.
- 6 FEHÉR Dávid, *A negatív csillag. Megjegyzések Attalai Gábor konceptuális művészetéhez egy kamarakiállítás ürügyén*, http://epa.oszk.hu/03000/03057/00032/pdf/EPA03057_balkon_2011_2_02-05.pdf
- 7 L. SIMON László, *A visszatérő emlékezet. Szombathy Bálint Millenniumi képek: A Visszatérő emlékezet és Hősök voltunk című műgyűjtéséről és kiállításairól* = L. SIMON László, *Hidak a Dunán*, Ráció, Budapest, 2005, 13.

- 8 G. KOMORÓCZY Emőke, *Poétikai átívelések. (L. Simon László: Hidak a Dunán)*, Pannon Tükör 2005/5., 100.
- 9 GULYÁS Gábor, *Előszó* = L. SIMON László, *Szubjektív ikonosztáz*, Ráció, Budapest, 2012, 12.
- 10 BERTHA Zoltán, *Lakitelek emlékezete a 30. évfordulón*, Stádium 2017/3., 1.
- 11 OLÁH János, *A hattyúnyakú görény. L. Simon László, A római szekér című könyvének margójára*, kézirat.
- 12 ILLYÉS Gyula, *Válasz Herdernek és Ady-nak* = Uő., *Szellem és erőszak*, Magvető, Budapest, 1978, 246.
- 13 GÖRÖMBEI, I. m.
- 14 Erik H. ERIKSON, *Identitásválság önéletrajzi vetületben* [Ford. PETŐ Katalin.] = *A fiatal Luther és más írások*, Gondolat, Budapest, 1991. 429. Vö. Peter STACHEL, *Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái*, ford. MESÉS Péter és ERDŐSI Péter, Regio 2007/4., 9.
(<http://www.epa.hu/00000/00036/00068/pdf/003-033.pdf>).
- 15 *Kalász Mártont köszöntjük*, Vigilia szerkesztősége, Vigilia 2009/10., 792.
- 16 PÉNTEK Imre, *Éltető hagyomány – konzervatív értékprioritások (L. Simon László Személyes történelem /Esszék/című könyvéről)*, Pannon Tükör 2011/6., 63.
http://epa.oszk.hu/03300/03335/00088/pdf/EPA03335_pannon_tukor_2011_6_063-066.pdf
- 17 Carl Gustav JUNG, *Seele und Erde* = Uő., *Gesammelte Werke*, Band 10, Walter Verlag AG, Olten, 1974. Ford. LINCZÉNYI Adorján,
<https://mek.oszk.hu/02000/02013/html/fold/index.htm>
- 18 BERTHA Zoltán, *Gyökerek fogják szívemet”. A föld lírai metaforája és metafizikája – kortárs költők verseiben*, Aracs 2019/4., 72.